

PROVERBIUMFAJTÁK AZ 5–6. ÉVFOLYAMOSOK SZÖVEGÉRTŐ VILÁGÁBAN

Kivonat

Az anyanyelv-pedagógiai gyakorlatot segítő készült az áttekintésem – különösen a definíció és alkalmazás kapcsán – nyelvünk frazeológiájáról. Konkrét tanulócsoporthoz (nyolc osztályt, 215 főt) szembesítettem az általam kijelölt olvasmányokkal (mondákkal), valamint az ezekhez kapcsolt proverbiumokkal (közmondásokkal, szólásokkal, szóláshasonlatokkal). Az így feltárt adatokat arra kívántam használni, hogy a pedagógusok és a kutatók felismerjék, hol is tartanak növendékeink az ismeretlen szerzőjű költészetünk e darabjainak értésében, alkalmazásában.

Kulcsszavak: proverbium, közmondás, szólás, szóláshasonlat

A kiinduló kérdés: miért van szükség az anyanyelvi oktatásban a közmondás-, szólás- és szóláshasonlat-értelmezésekre, amikor a mai tanulók nem vagy csupán elvétve tudnak értelmes kommunikációt végezni a proverbiumfajtákkal. *A vak tyúk is talál szemet* szólásunk időszerűsített felemlégetésével adnak nyomtérítést a nem is kissé neheztelő véleményüknek a csalódott érdekeltek. Mi, tanítók és magyartanárok szükségesnek tartjuk-e még ez idő tájt is, hogy növendékeink ismerjék, értsék és lehetőleg torzítatlanul használják is szóbeli és írásbeli megnyilatkozásaikban közmondásainkat, szólásainkat és szóláshasonlatainkat? Birtoklunk-e megfelelő szakmai ismeretet és kellő tanítási tapasztalatot a proverbiumok e műfajainak megtanításához? Az ismeretlen szerzőjű epikus költészet (másképpen: epikus népköltészet) általában egy-egy mondatnyi terjedelmű alkotásai a közmondások, a szólások, a szóláshasonlatok, a találósok, a rigmusok, a jelszavak stb. A szóláshagyomány e gazdag csoportjából teljességre nem törekedve a közmondásnak, továbbá a szólásnak és a szóláshasonlatnak nevezett műfajokkal foglalkozom kiemelten, elsősorban anyanyelv-pedagógiai célzattal.

Néprajzi-nyelvészeti háttérismeretek

A közmondásokról, valamint a szólásokról és a szóláshasonlatokról vallott nézetemet Szemerényi Ágnes nagylélegzetű kutatásai nyomán alakítottam ki (Szemerényi 1988). Mindenképpen alapirodalomként hasznosítottam O. Nagy Gábornak a mintegy húszezer magyar szólást és közmondást tartal-

mazó gyűjteményét (O. Nagy 1976). Az elmúlt évtizedek nyelvhasználatában végbement változásokat és a nyelvészeti kutatásokban elért eredményeket is figyelembe vette a Bárdosi Vilmos által irányított nyelvész-munkaközösség, amikor megalkotta a szólások, helyzetmondatok és közmondások értelmező és fogalomköri szótárát (Bárdosi 2003). Magam azért is forgatom szívesen ezt a közel 4000 címszavas, több mint 13 000 proverbiumot tartalmazó kötetet, mert nemcsak tudományos igényű, hanem kiváltképpen a gyakorlatias szempontjai miatt is könnyen tájékozódhatom a benne közölt frazeológiai egységek között. Az oktatómunkában elsősorú kalauzunk lehet ez a szótár, mert egyértelműen küzd nyelvünk fakulása és a szókincsünk nem minden esetben kedvező irányú változásai ellen, vagyis: színes változásában láttatja nyelvi hagyományaink e körét.

Tudománytörténeti adalékul tartom helyénvalónak jelezni, hogy az általam kiemelt műfajokat Baranyai Decsi János proverbiumnak (Baranyai Decsi 1598), Pázmány Péter aggszónak nevezte (Pázmány 1613), Szaitz Leo közmondások néven említette (Szaitz 1788), Baróti Szabó Dávid a szóllás elnevezést használta (Baróti Szabó 1803), Szirmay Antal a parabola, adagium, proverbium kifejezésekkel illetve (Szirmay 1804), Erdélyi János is a közmondások elnevezést használta (Erdélyi, 1851), Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond Magyar nyelvtörténeti szótára elkülönítette a közmondást és a szólásmódot (Szarvas–Simonyi, 1890–1893), Margalits Ede ma is forgalomban levő kötetében közmondásokat és közmondásszerű szólásokat olvashatunk (Margalits 1896).

Az utóbbi idők forrásai szerint O. Nagy Gábor mind a szólásmondás (O. Nagy 1957), mind a szólás és közmondás (O. Nagy, 1966) elnevezést használta. Szemerkenyi Ágnes a hazai és a nemzetközi szakirodalomban végzett körültekintő vizsgálatai nyomán arra a megállapításra jutott, hogy neveződjenek proverbiumnak a szóláshagyomány kis terjedelmű, pontosabban annak az egymondatnyi terjedelmű alkotásai „részben azért, mert olyan magyar kifejezést nem találunk, amely általános fogalomként helyesen és félreérthetetlenül lenne használható e műfaj jelölésére, részben pedig azért, mert a nemzetközi kutatás is ezt javasolja” (Szemerkenyi 1988).

Az utóbbi években a frazémakutatás néprajzi, antropológiai és nyelvészeti kérdéseit Voigt Vilmos (1979) nyomán Balázs Géza (2006, 2012, 2022: 22–31) kapcsolta össze, valamint ugyancsak Balázs Géza (2022: 35–50) foglalta össze a frazémák szövegtipológiáját. Az itt idézett vélekedésekkel egyetértésben a hazai oktatási gyakorlatban a közmondásokat, a szólásokat, a találókat, a rigmusokat, a jelszavakat stb. e bevett terminus technicusokkal említem én is (H. Tóth 1998). Egy orosz vélekedés szerint (Пословица не на

ветер молвится) a közmondást nem a szélnek mondják, vagyis a közmondás nem „pusztába kiáltott szó”, azaz nem hazugság, hanem hasznos tanácsokat természetes könnyedséggel nyújtó, a beszélő közösség bölcsességének évszázadokon át formálódott, csiszolódott ékköve az élet legkülönbözőbb eseteire, helyzeteire (Rákos 1955).

Mi a közmondás?

A tüzetes elemzés felszínre hozta azt a tényt, miszerint a kutatók legtöbbször a közmondások történeti vizsgálatával foglalkozott, míg mások a jelentés, a használati vagy a mondattani szempontokat választották. Többek a közmondások pragmatikai tulajdonságainak az összegzéséhez folyamodtak. Permjakov szerint az ebbe a műfajba tartozó alkotások művészi értékkel rendelkeznek, ezáltal nyilvánvalóan az esztétikai jelenségek körébe számíthatóknak (Permjakov 1979). Vannak, akik napjaink nyelvészeti és irodalomelméleti kutatásait felhasználva erősen vitatják ezt a nézetet, mivel úgy gondolják, hogy a szépirodalom a nyelvnek nem sajátos válfaja, hanem használata. Ennek nyomán megfogalmazható, hogy nem művészi szándék, illetőleg cél motiválja a közmondás használóját, vagyis az adót (a kódolót), sőt a közmondás befogadója (a vevő) sem vár művészi hatást ettől a műfajtól. Az itt vázolt gondolatmenetnek a summázata az, hogy az esztétikum sajátos viszony a verbális kommunikációban. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a közmondás a poétikai szövegmű (a szépirodalmi alkotás) részévé válhat, ám ebben az esetben a konkrét szövegösszefüggésben másodlagos jelenlétről szólhatunk. Dundes funkcionális elemzésen alapuló meglátásának a lényege szerint a közmondás legalább egy leíró alkotóelemből, azaz topic és comment kapcsolatából áll, tudniillik a legrövidebb közmondásnak is legalább két szót szükséges magába foglalnia (Dundes 1975). Scott arra világított rá, hogy a közmondás egyetlen propozícióból szerveződik (Scott 1969). Szemerkényi Ágnes ekképpen összegezte: „a közmondás olyan hagyományos propozicionális megállapítás, mely legalább egy »topic«-ból és egy »comment«-ből összetevődő leíró alkotóelemet magában foglal” (Szemerkényi 1988).

Anyanyelv- és irodalompedagógiai szempontok alapján így foglaltam állást erről: (a) rövid terjedelmű, (b) sokszor élces, ironikus, gúnyolódó, (c) a jelentése nem szó szerint értendő, (d) a festői ábrázolás eszközeivel is élő műfaj, valamint (e) ritmikus, rímes szentencia, melynek a megértéséhez nem szükséges magyarázat:

„Szájhagyományozódó költészetünk kisebb terjedelmű alkotásai között találjuk a közmondásokat. Néprajzkutatók szerint ezek mögött is valamikori esemény áll, vagyis egy-egy történet rajzolódik ki, ha mondjuk őket. Az eredeti történet azonban idővel elfelejtődik, teljesen a múlt homályába vész, a tanulás viszont megmarad s átértelmeződik. A közmondás ismeretlen szerzőjű alkotás, állandósult mondat, amely közkeletű igazságot, életbölcsest fejez ki leggyakrabban prózai formában, benne gyakorta az alliteráció is fokozza a zeneiség érzetét” (H. Tóth 1998).

Mi a szólás és a szóláshasonlat?

Mindenekelőtt közösségi, szójhagyomány útján terjedő alkotás. A terjedelme szókapcsolat, illetőleg mondat, lényegileg állandósult kifejezési formának nevezhető, melynek a megértéséhez gyakran magyarázat szükségeltetik, vagyis hozzámondandó a maga (keletkezés)története.

Általános egyetértés alakult ki abban a tekintetben, hogy nem jellemzi annyira tanító jelleg a szólást és a szóláshasonlatot, mint a közmondást. Műfaji tekintetben kevertnek mondható, mert epikus helyzetet, eseményeket idéz fel, miközben erkölcsi tanítást hordoz. Különösen a szóláshasonlat vonatkozásában ötlük szembe az egyszeri eseményre utalás mellett a magyarázatjelleg. A szólásokban és a szóláshasonlatokban is gyakorta csendül rím. Stilisztikai szempontból egyrészt a párhuzamosság, másrészt a metafora, továbbá a szinekdoché szerepe a jelentős ezekben a műfajokban, mivel a szólás és a szóláshasonlat is példázat jellegű általánosítás. Megállapítható az is, hogy olykor a találós kérdésekkel rokoníthatók. Elsősorban a szólásokról említi meg Szemerkenyi Ágnes, hogy ezek a megjegyzett költészetben (népköltészetben) tekintélybetöltők is lehetnek (Szemerkenyi 1988). Az ismert és kevésbé ismert szóláshagyomány faggatása nyomán az is kiviláglik, hogy igen terjedelmes az időjóslo, vagyis a népi meteorológia körének, valamint a halászatnak, továbbá a vadászatnak a szólás- és szóláshasonlatkincse.

Felmérés a proverbiumismeretről

A proverbiumok gazdag világából a közmondásokra, a szólásokra és a szóláshasonlatokra irányítottam ez ideig és irányítom a továbbiakban is a figyelmet, mert azt tapasztalom másokkal együtt, hogy mintha megkopott volna a jelentőségük, talán szűkült volna a használatuk köre napjainkban. Ebben a rohamos élőszóbeli kopásban, elfelejtésben a felgyorsult élettempót, a vártól is erőteljesebben megmutatkozó felszínességet, a múlttól való mind erőteljesebb elfordulást, a jelen pillanatnyi, vélt értékeinek a megragadását szokás emlegetnünk.

Elsősorban az 1–6. évfolyamokon használatos taneszközökben (tankönyvekben, munkafüzetekben stb.) bukkanhatunk még több-kevesebb közmondásra, szólásra és szóláshasonlatra. Megkerülhetetlen annak a számbavétele is, hogy tanítóink mellett (elsősorban magyar-) tanáraink mikor, miért, miféle beszédhelyzetekben mondják, alkalmazzák, magyarázzák közmondásainkat, szólásainkat és szóláshasonlatainkat. Nem hallgatom el a szemináriumi foglalkozásokon, a tanítási gyakorlatokon szerzett tapasztalataimat arról, hogy alig fordulnak elő, vagy egyáltalán nem is találhatók a pedagógusjelöltek szó- és írásbeli megnyilvánulásaiban a most kiemelt proverbiumfajták. A teendők egyértelműek: példamutatóan, szenvedélyesen, a beszédhelyzetnek megfelelően, szégyenkezés nélkül élnünk kell a közmondásaink, szólásaink, szóláshasonlataink szellemi, nyelvi, stilisztikai, erkölcsi értékeivel.

A szövegértés tanításának és gyakoroltatásának, valamint a szövegértés ellenőrzésének is egyik közismert, hasznos, eredményes tanításmódszertani eljárása az, amikor egy-egy olvasmányhoz például három-öt közmondást, szólást, szóláshasonlatot kapcsolunk, majd ezekből a tanulók kiválasztják (általában aláhúzással, bekarikázással, x-szel jelöléssel stb.) a szöveggel leginkább összecsengő, egybevágó, kölcsönös viszonyban lévő (korreláló) példát. Szerencsés, nyelv- és irodalompedagógiai szempontból mindenképpen ajánlott, sőt üdvös, ha a példaválasztást meg is indokoltatjuk, hiszen ezzel az eljárással az ok-okozati összefüggések (a kauzális nexus) feltárásában való jártasságot is fejlesztjük.

Amikor egy-egy ilyen szövegértést fejlesztő és/vagy ellenőrző feladat elkészítésére vállalkozunk, akkor is sikeresen alkalmazhatjuk a kontemplatív jellegű, additív szemléletű, funkcionális nyelv- és irodalompedagógiai eljárást (H. Tóth 2015, 2019). Ennek a szemlélődő, hozzáadó, vagyis feladatépítő, haszonelvű, tehát a hasznosságot szem előtt tartó módszertani megoldásnak az az egyik kiváltképpen értékes hozadéka, hogy a fecsegő felszín alatti szövegvilágokat is érdemben, okosan és körültekintően járhatják be és fedezhetik fel a tanítványaink.

Fejlődéslélektani tanulmányainkból – mások mellett Piaget nyomán – tudjuk, hogy a gyermekek az életkoruknak jelen szakaszában szabadulnak meg a képtől, a szemlélethez kötöttségtől, a gondolat szabadon variálható művelletté most kezd válni. Ezért is szükséges a nyelv- és irodalompedagógiai gyakorlatunkban a gyermeki lélek és az irodalom, mindenekelőtt a szépirodalom találkozását élményszerűbbé, átéltebbé tennünk a tanulókkal, méghozzá a művészi nyelv szintjeinek a megismertetésével, természetesen az értelmi fejlettségüknek megfelelően, mivelhogy a művészi közlés nyelvének több szintje van, ebből adódóan a kódismeret több fokozatát lépésről lépésre be kell mutatnunk, azt értelmesen el kell sajátíttatnunk.

Egy vidéki nagyváros angol és testnevelés tagozatos általános iskolája nyújtott lehetőséget számomra annak a megtapasztalására, hogy az ott tanuló 5. és 6. évfolyamos diákok miképpen boldogulnak egy-egy kijelölt szöveg mellé általam válogatott közmondásokkal, szólásokkal, szóláshasonlatokkal, összességében a jelentés-összefüggésekkel. Vagyis: képesek-e az adott monda világát és e monda erkölcsi tanulságát proverbiumfajtákkal megragadni? Ebben a kutatásban az ötödik évfolyamon 97, a hatodik évfolyamon 116 növendék vett részt. Ezen adatgyűjtés idején nem vizsgáltam a tanárok proverbiumismeretéről; nem tettem nagyító alá a tanulók részletes, a közmondásokkal, a szólásokkal és a szóláshasonlatokkal kapcsolatos ismereteit; nem tájékoztam a háttérváltozók (például: a családi körülmények, a nemek, az olvasottság, az olvasmánymotivációk stb.) vonatkozásában; nem listáztam az adatszolgáltató diákok tankönyvcsaládjában fellelhető, itt kiemelt műfajokat. Ezeket a szempontokat azért hangsúlyozom, mert egy nagyobb népesség bevonásával végrehajtandó proverbiumhasználat kutatásakor lehetséges szembesülnünk az így felszínre kerülő igazságtartalmakkal is.

Az ötödik évfolyamosokat a következő felvezetéssel, utasítással (A) szembesítettem, majd az alábbi mondát (B) adtam, amihez a szemelvény után olvasható közmondásokat, szólásokat, szóláshasonlatokat (C) közöltem.

A) Gondolkodjatok! Vajon melyik közmondás, szólás vagy szóláshasonlat illik legjobban ehhez az olvasmányhoz? Húzzátok alá az átlalok helyesnek talált válaszokat! Indokoljátok meg a döntéseteket!

B) Hátra van még a feketeleves!

Amikor a török csillaga lehanyatlott, a basák, a vezérek és a bégek mind egymást vádolták a sok vereségért, s még jobban a magyar szövetségest: lám, az okoz minden bajt! Ezért, amikor a váradi basa Thököly Imrét vendégségbe hívta, érezte a kuruc király, hogy közel a veszedelem, de mit tehetett? Elment, tisztelgett a basánál, ahogy illett.

A basa pedig jóltartotta a vendéget, de amúgy török módra. Ahogy a török szokta: először hízelgett, de azután kimutatta a foga fehérét. Amikor eleget ettek-ittak, Thököly Imre éppen búcsúzkodott, de a váradi basa felemelte a hangját, és fennszóval kiáltotta:

– Hátra van még a feketeleves!

Amit levesnek mondott, az a feketekávé a mai nyelven, de a basa akkor mégis mást értett rajta. Mást bizony, mert ez a mondat már nem Thökölynek szólt, hanem a janicsárok agájának, aki már lesben állt. Az aga pedig tudta,

mit jelent a basa jelmondata, s néhány janicsárral berohant a terembe, Thökölyt erősen megkötöztette, és fogságba ejtette.

Thököly később kiszabadult, de az ő esete intő példa maradt a kortársak meg az utókor számára. Mert mindmáig a vendégjog megsértésére, a csalárd-ság kelepécéjére emlékeztet ez a mondás: „Hátra van még a feketeleves!”

- C) Nagy fába vágta a fejszét.
Elég tág a világ, elférünk benne.
Ki mint veti ágyát, úgy alussza álmát.
Úgy fogadd, amint köszönnek!
Könnyű azt az egeret megfogni, melynek csak egy lyuka van.

Miről szólnak az előző közmondások, szólások, szóláshasonlatok?

- Nagy fába vágta a fejszét.
- Elég tág a világ, elférünk benne. (Mindenkinek van lehetősége az érvényesülésre, az előbbre jutásra. A vetélytársak, illetőleg az ellenfelek is jól megférnek egymás mellett. Lényegében nyugtatás kifejezésére való, szolgáló helyzetmondattal.)
- Ki mint veti ágyát, úgy alussza álmát. (Olyan a sorsunk, amilyené magunk alakítjuk.)
- Úgy fogadd, amint köszönnek! (Ahogyan viselkednek valakik az emberrel, neki is aszerint szükséges cselekednie.)
- Könnyű azt az egeret megfogni, melynek csak egy lyuka van. (Szerencsétlen sorsú, nehéz helyzetben levő, kiszolgáltatott emberre megfogalmazott szólásszerű megállapítás.)

Nemcsak az elolvasásra kijelölt mondat értették meg a vizsgálatba bevontak, hanem a fenti proverbiumokkal is szembesítették azt. Ezt a megállapítást a tanulók közel kétharmados (68,69%) proverbium-választásával támaszthatom alá. A szövegmű ismeretében érthető annak a 12 növendéknek a döntése (12,12%), akik a d) jelű tanulsághordozó helyzetmondattal is megjelölték a kínálatomból. Talán nem tévedtem nagyot, amikor megállapítottam, hogy azok, akik az a), b) és c) jelzésű közmondást, szólást, szóláshasonlatot vélték az elolvasott mondához erősen kötődőnek, nem gondolkodtak helytelenül (13,19%), hiszen nem elhanyagolható mozzanatok lelhetők fel ezek és a tanulmányozott szövegmű között. Összességében erős tudatosságot tapasztalhattam meg az itteni adatközlők részéről.

Az alábbi táblázatban azt foglaltam egybe, hogy az ötödik évfolyam 97 növendéke tanulócsoportonként melyik közmondást, szólást, szóláshasonlatot vélte kölcsönös viszonyban lévőnek a szemelvényel.

Közmondások, szólások, szóláshasonlatok	5. évfolyam/osztályok (létszám)				Együtt 97 fő
	a (20 fő)	b (23 fő)	c (27 fő)	d (27 fő)	
a) Nagy fába vágta a fejszéjét.	1	2	–	3	6 (6,06%)
b) Elég tág a világ, elférünk benne.	3	1	1	1	6 (6,06%)
c) Ki mint veti ágyát, úgy alussza álmát.	3	1	2	1	7 (7,07%)
d) Úgy fogadd, amint köszönnek!	1	1	1	9	12 (12,12%)
e) Könnyű azt az egeret megfogni, melynek csak egy lyuka van.	12	18	25	13	68 (68,69%)
Összesen	20	23	29	27	99

Ezek után tanulságos, hogy miképpen magyarázták a monda itteni olvasói (97 fő) a korpuszhoz válogatott proverbiumokat. Mind a növendékek által kiemelt motívumok, mind az értékítéleteik összhangban vannak a szemlével, és felfogásom szerint a hozzárendelt példákkal. Álláspontom szerint nincs durva eltérés a tanulói vélekedések és a fenti, általam közölt közmondás-, szólás- és szóláshasonlat-értelmezések között. Az „ez illik hozzá legjobban” választ könnyelműnek, az f) jelűt meggondolatlanoknak tartom. Három diák nem fűzött magyarázatot a proverbium-választásához.

Tanulói magyarázatváltozatok	5. a (20 fő)	5. b (23 fő)	5. c (27 fő)	5. d (27 fő)	Együtt (97 fő)
a) Érezte Thököly a csejt, a veszély közelségét, mégis vállalkozott az útra.	1	1	–	3	5
b) Ez illik hozzá legjobban.	–	1	1	–	2
c) Nagy a világ, elférnek benne az álnok és a jó emberek egyaránt.	2	–	1	1	4
d) Ahogy kezdünk valamit, úgy is fejeződik be, tehát ne lepődjünk meg a kudarcunkon! Ha meggondolatlanok vagyunk, ne lepődjünk meg a kudarcunkon!	1	1	–	1	3
e) Ki ahogyan cselekszik, úgy számoljon a következményekkel!	2	–	–	–	2

f) Jól, szívesen fogadta a vendéglátást, de becsapták, vagyis kimutatták a foguk fehérségét.	1	1	1	7	10
g) Nem jár nyéréssel, sikerrel minden tettünk.	1	–	–	–	1
h) Könnyen foghatták el, mert védtelen (egyedül) volt, nem volt menekülési lehetősége.	5	8	13	8	34
i) A túlerő (a csalárdtság, a csel, a hatalom) győzte le.	6	9	13	5	33
j) Thökölynek sikerül megmenekülnie.	–	1	–	1	2
k) Nem indokolta a választását.	1	1	–	1	3
Összesen (a–k)	20	23	29	27	99

A hatodik évfolyamosokat ezzel a felvezetéssel és utasítással (A) szembe-sítemtem, majd a következő mondát (B) adtam, amihez a szemelvény után felsorolt közmondásokat, szólásokat, szóláshasonlatokat (C) közöltem.

A) Gondolkodjatok! Vajon melyik közmondás, szólás vagy szóláshasonlat illik legjobban ehhez az olvasmányhoz? Húzzátok alá az átlatok helyesnek talált válaszokat! Indokoljátok meg a döntéseiteket!

B) A kisbojtár

A Nyírségben történt, hogy a kurucok elfoglaltak egy falut. Ha elfoglalták, akkor a falu szélén mindjárt tábort is vertek.

A labancok pedig két ravasz kémeket küldtek a tábor felé, és a kémek az erdő sűrűjében éppen arról tanakodtak, hogyan kémleljék ki a kuruc tábort.

Az erdő mellett Misi, a kisbojtár legeltette a teheneket. Amikor a sűrűből meghallotta a labancok suttogását, közelebb ment, a kémek pedig természetesen észrevették. De a két labanc csak kisfiúnak nézte Misit, és barátságosan szóltak hozzá. Megkérték, vezesse el őket a kurucok táborához, de úgy, hogy senki meg ne lássa a közeledésüket.

Jól van, Misi elvállalta a vezetést, és megindult a két labanccal a kurucok tábora felé. Vezette őket árkon-bokron át, és addig jöttek erre, haladtak arra, amíg végül a kisbojtár a két labancot II. Rákóczi Ferenc testőrei közé vezette.

A testőrök mindjárt foglyul ejtették a labancokat, és vitték őket a tisztek elé. A tisztek kihallgatták a kémeket. Megtudták tőlük, hogy a labanc sereg a következő napon fog támadni.

Másnap aztán amikor a labancok rohamra indultak, alvó kurucok helyett ugrásra kész sereget találtak. A kurucok körülfogták az egész sereget, és kit levertek, kit elfogtak.

Misit pedig kitüntették, felvették a seregbe, és jó katonát neveltek belőle.

C) Aki másnak vermet ás, maga esik bele.

A jó pap is holtig tanul.

Két malomkő közt őrlődik.

Kicsi a bors, de erős.

Bízik benne, mint a kutyában a nyúl.

Miről vallanak az imént olvasott közmondások, szólások, szóláshasonlatok?

a) Aki másnak vermet ás, maga esik bele. (Aki másnak akar bajt szerezni, ezzel gyakran épp magát keveri vagy juttatja bajba.)

b) A jó pap is holtig tanul. (Mindig tapasztal, tanul valami újat az ember. Senki sem olyan bölcs, hogy ne kellene még többet tanulnia, tudnia. Sokáig tanul valaki, mégis ostobán vagy tudatlanul vagy tanulatlanul hal meg. Sosem mondhatjuk, hogy már nincs szükségünk több tanulásra, mindig tanulhatunk valami újat.)

c) Két malomkő közt őrlődik. (Kínos helyzetben van, mert két, egymással összeegyeztethetetlen kötelességnek kell eleget tennie.)

d) Kicsi a bors, de erős. (Kis termetű vagy jelentéktelennek tűnő, látszó ember is lehet erős, illetőleg tehetséges. Apró, jelentéktelen dolog, ügy is okozhat nagy nehézséget, kellemetlen helyzetet.)

e) Bízik benne, mint a kutyában a nyúl. (Egyáltalán nem bízik benne. Ez gúnyos, táji változat.)

Amint látható, az adatközlők jelentősebb része (59,83%) nem értette meg, vagy egysíkúan, illetőleg rosszul értelmezte az e) jelű példát. Elgondolkodtató: miért döntöttek így a növendékek, vajon mi lehetett a rendezőelvük?

Kétségtelenül a bizalom motívuma az egyik legerősebb tényezője e monda erkölcsi értékeket hordozó szintjének, ugyanakkor nyilvánvalónak kellett lennie a kutya és a nyúl viszonyában megfogalmazottaknak, ezért tartom felszínesnek vagy inkább árnyalatlanoknak az itteni tanulók olvasmánymegértését. Súlyos véleményemet az is alátámasztja, hogy a vizsgálatba bevontak alig harmada (25,64%) jutott el az olvasásnak egy magasabb szintjéig: a szövegműbe foglalt információk külső adatokkal való kritikai egybevetéséig.

A testnevelés tagozatos d) és a c) tanulócsoport választása – az a) és d) jelű példák – bizonyult a leginkább helytállóknak (36,75%) az én szempon-

tomból, kiváltképpen a c osztályosok szövegértő, elemző, értékítélet-alkotó olvasását tartottam biztatónak.

Az alábbi táblázatból kiderül, hogy a hatodik évfolyam 116 növendéke tanulócsoportonként melyik közmondást, szólást, szóláshasonlatot vélte összhangban levőnek a szemelvényvel.

Közmondások, szólások, szóláshasonlatok	6. évfolyam/osztályok (létszám)				Együtt 116 fő
	a (30 fő)	b (25 fő)	c (30 fő)	d (31 fő)	
a) Aki másnak vermet ás, maga esik bele.	2	1	17	10	30 (25,64%)
b) A jó pap is holtig tanul.	–	1	1	1	3 (2,56%)
c) Két malomkő közt őrlődik.	–	–	–	1	1 (0,85%)
d) Kicsi a bors, de erős.	–	2	2	9	13 (11,11%)
e) Bízik benne, mint a kutyában a nyúl.	29	21	10	10	70 (59,83%)
Összesen	31	25	30	31	117

Mindenképpen figyelemreméltó lehet, hogyan is értelmezték a vizsgálatban szereplő 6. évfolyamosok a szemelvényhez adott proverbiumokat.

Tanulói magyarázatváltozatok	6. a (30 fő)	6. b (25 fő)	6. c (30 fő)	6. d (31 fő)	Együtt (116 fő)
a) Aki csapdát állít, ne lepődjön meg, ha veszt (felsül, pórul jár).	2	1	12	8	23
b) Minden tettünkéből (jó/rossz) tanulhatunk.	–	1	1	1	3
c) Két lehetőség közül kellett választania.	–	–	–	1	1
d) A gyengébb sikere látványosabb, főleg, ha ésszel (furfanggal) párosul.	–	2	2	8	12
e) Az erősebb bízik a gyengébben.	5	14	9	8	36
f) Furfangosnak (körültekintőnek, óvatosnak kell lenni).	13	5	2	–	20
g) Fontos tudni, hogy kiben bízunk meg.	8	1	2	1	12
h) Nem bízhatunk senkiben.	3	1	1	–	5
i) Nem indokolta a választását.	–	–	1	4	5
Összesen (a–i)	31	25	30	31	117

Összefoglalás

Ebben a dolgozatomban nyelvünk jelentős gazdagságú idiómáiról, frazémáiról iparkodtam részletesebb körképet vázolni az anyanyelv-pedagógiai gyakorlat segítése érdekében.

Konkrét tanulócsoportokat (nyolc osztályt, 215 főt) szembesítettem az általam kijelölt olvasmányokkal (mondákkal), valamint az ezekhez kapcsolt proverbiumokkal (közmondásokkal, szólásokkal, szóláshasonlatokkal). Az így feltárt adatokat arra kívántam használni, hogy pedagógusok és kutatók egyaránt eltűnődjünk, hol is tartanak az ismeretlen szerzőjű költészetünk e darabjainak ismeretében, értésében, alkalmazásában a növendékeink.

Érdekes és fantáziányitogató játék, pontosabban szövegalkotással egybekötött fogalmazási gyakorlat lehet egy-egy ritkán hallható közmondás, szólás vagy szóláshasonlat jelentésének a megformálása az általunk kitalált történet keretében.

Addig tündöklük a hold, míg a nap helyére ér.
 Akkor mondd, hogy hopp, ha átugrottad az árkot!
 Egy jóbarát száz atyafi.
 Embert tudománya mindenütt eltartja.
 Ha a száját bevarrnák, talán a fülén szólna.
 Késő a takarékosság, mikor üres az erszény.
 Még lovad sincs, s már a kantárán búsulsz.
 Mintha az ördög szabadult volna el!
 Olyan sok a pénze, mint a pelyva.
 Szorgalom gazdagság; henyélés szegénység.

Mint tudjuk, gyakorta olyanok a közmondásaink, a szólásaink és a szóláshasonlataink, mintha találós kérdést olvasnánk. Szókincsfejlesztésül adjuk bőségesen ezeket a proverbiumokat, majd közöljünk bizonyos, általunk hangsúlyosnak ítélt témaköröket! Próbáljuk meg értelmezni a példatárat!

Ahány ház, annyi szokás.
 Ahol átmegy egy katona, ott átmegy egy sereg is.
 Aki á-t mond, mondjon b-t is!
 Buta, mint a tök.
 Cseberből vederbe.
 Egy fának ágai.
 Elverték rajta a port.

Farkasra aklot ne bízzál!
Feje, mint egy hordó, esze, mint egy dió.
Fillérből lesz a forint.
Hetet-havat összehord.
Idegen tollakkal ékeskedik.
Jótettért jót várj!
Két dudás egy csárdában, két asszony egy konyhában nem fér meg.
Ki a munkát kerüli, hasát meg nem töltheti.
Ki mint vet, úgy arat.
Lesütött szeme is elárulja a tolvajt.
Majd kibújik a bőréből.
Port hintettek a szemébe.
Szereti, mint a kutya a macskát.
Szereti, mint galamb a tiszta búzát.
Szerszám nélkül bocskort se fonsz.
Úgy még sosem volt, hogy valahogy ne lett volna.
Veszteg álló víznek, hallgató embernek nem kell hinni.
Zöldágra vergődik.

Miután körültekintően elemeztük és értelmeztük az imént olvasottakat, a következő témakörökbe is rendezhetjük őket:

- Ember és közösség
- Életbölcesség
- Szellemi és testi tulajdonságok
- Beszéd
- Munka és gazdasági élet
- Erény és bűn
- Érzelemlátás
- Történelem

Mindenképpen javaslom, hogy legyen egy mappánk, ahova feljegyezzük magunknak a különböző forrású olvasmányainkból elibénk került közmondásokat, szólásokat, szóláshasonlatokat.

Végezetül: nem hagyhatjuk szó nélkül a napjainkban keletkező közmondás- és szólásfeleségeket, főképpen a szóláshasonlatok körét. Az utóbbiakból szinte naponta bukkannak fel újabbak s újabbak. Ki ne hallotta volna már ezeket, ki ne hallott volna már ilyeneket?

Aki másnak vermet ás, pénzt kap érte.
 Buzogsz, mint a talajvíz.
 Elrepült fölötte az idő vasfoga.
 Elvan, mint a befőtt.
 Ép testben épphogy élek.
 Kevés vagy, mint mackósajtban a brummogás.
 Ki korán kel, álmos marad.
 Kopott, mint a gyöngytyúk.
 Tele van, mint a deles busz.

Ám, ha lehet, válogassunk inkább az évszázadok csiszolta nyelvi ékköveink közül! Közben-közben vegyük kézbe ismeretgazdagító, kutatási és nyelvpedagógiai szempontokra is figyelve Balázs Géza kultúra- és művelődéstörténeti adatokban bővelkedő, tanulságos városnyelvi kalauzát. Ez a hiánypótló kötet nemcsak bevezeti az olvasókat fővárosunk nyelvhasználati világába, hanem kedvet is ébreszthet a téma iránt érdeklődőkben újabb adatgyűjtésekhez (Balázs 2013).

Az alábbiakban a budapesti illetőségű Tinta Könyvkiadó közmondásokkal, szólásokkal, szóláshasonlatokkal foglalkozó kiadványait tekinthetjük át – bőséges ez a kínálat, szemezgessünk belőle!

Tájékoztató szakirodalom

- Magyar szólások, közmondások szótárai
 Balázs Géza 2001. *Miért jobb a sör a nőknél? Kocsmafilozófia, aszfaltköltészet, internetfolklor*.
 Bárdosi Vilmos 2003. *Magyar szólástár – Szólások, helyzetmondatok, közmondások, értelmező és fogalomköri szótára*.
 Forgács Tamás 2003. *Magyar szólások és közmondások szótára – Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve*.
 Bárdosi Vilmos – Kiss Gábor 2005. *Közmondások – 3000 magyar közmondás és szójárás betűrendes értelmező dióhéjszótára*.
 Bárdosi Vilmos – Kiss Gábor 2005. *Szólások – 5000 magyar állandósult szókapcsolat betűrendes értelmező dióhéjszótára*.
 T. Litovkina Anna 2005. *Magyar közmondások nagyszótára*.
 Bárdosi Vilmos 2012. *Magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalomköri szómutatóval*.
 Bárdosi Vilmos 2013. *Lassan a testtel – Emberi testrészek a magyar szólásokban, közmondásokban*.
 Kiss Bernadett – Kiss Gábor – Miksné Mátyási Eszter 2016. *Aranyigazságok – 3700 szólás, közmondás Kresznerics Ferenc reformkori szótárából*.

- Bárdosi Vilmos 2015 *Szólások, közmondások eredete – Frazeológiai etimológiai szótár.*
- Balázi József Attila 2017. *Hasonlatszótár – A magyar nyelv régi és új szóláshasonlatai.*
- Kiss Gábor – Kiss Bernadett 2017. *Bölcs tanácsok – 4000 közmondás, szólás a Czuczor–Fogarasi-szótárból.*
- T. Litovkina Anna 2017. *Aki keres, az talál – Bibliai közmondások szótára.*
- Bárdosi Vilmos 2018. *Itt van a kutya elásva! – Állatneves magyar szólások, közmondások szótára.*
- Erdélyi János 2018. *Magyar közmondások könyve.* 1851. Reprint.
- Bárdosi Vilmos 2019. *Mi a szősz? – 300 magyar szólásmondás eredete.*
- Bárdosi Vilmos 2019. *Nincsen rózsza tövis nélkül – Növény-, virág- és gyümölcsneves szólások, közmondások szótára.*
- T. Litovkina Anna – Farkas Edit 2019. *A bábéli zűrzavartól a salamoni bölcsességig – Bibliai szólások, szólásmondások és állandósult szókapcsolatok szótára.*
- Balázi József Attila – Kiss Gábor 2020. *Népies szólások, közmondások és életbölcsesek enciklopédiája.*
- Almágy János 2021. *Magyar közmondások gyűjteménye – Több mint hatezer közmondás százötven témakörben.*
- Balázi József Attila 2021. *Szólásbúvárlatok – Állandósult szókapcsolataink, közmondásaink idegen nyelvi párhuzamokkal.*
- Kiss Gábor 2021. *Jeles mondások – 3500 régi közmondás és példabeszéd az 1794-ben megjelent szótárból.*
- Kiss Gábor – Balázi József Attila 2022. *Egy fa nem erdő – 3700 népies szólás, közmondás és helyzetmondát Csűry Bálint Szamosháti szótárából.*
- Kiss Jenő 2022. *Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban.*

Idegen nyelvek szólásainak, közmondásainak szótárai

- Bárdosi Vilmos 2010. *Francia–magyar tematikus szólásszótár – Szólásmagyarázatok és gyakorlatok megoldókulccsal.*
- Margalits Ede 2013. *Florilegium proverbiorum universae latinitatis – Főkötet és a Supplementum (2 kötet). A klasszikus és a középkori latin kifejezések és közmondások összefoglaló nagy antológiája.*
- Nagy György 2013. *Angol közmondások – 2000 angol közmondás, szólás és szállóige fordítása és magyar megfelelője.*
- Margalits Ede – Kovács Erzsébet 2014. *Magyar–latin közmondásszótár – 2000 magyar közmondás, szólás klasszikus és újkori latin megfelelője.*
- Paczolay Gyula 2015. *Többnyelvű szólás- és közmondásgyűjtemény – 340 közmondás magyar, angol, észt, francia, német, olasz, lengyel, portugál, spanyol és latin nyelven.*
- Balázi József Attila 2017. *A sas egyedül repül – Állatos közmondások és szólások magyarul és angolul a világ minden tájáról szinonimamutatóval.*

- Bánhidí Agnesoni Ágnes 2017. *Olasz közmondások – 1333 olasz közmondás, szólás és szállóige fordítása és magyar megfelelője.*
- Magay Tamás 2017. *Bibliai eredetű kifejezések, közmondások, bölcsességek magyarul és angolul.*
- Nagy György 2017. *Magyar–angol közmondásszótár – 1111 magyar közmondás és szólás fordítása és angol megfelelője.*
- Nagy György 2018. *Magyar–angol szólásszótár – 1555 magyar szólás angol megfelelője példamondatokkal.*
- Tótfalusi István 2018. *Vámmentes gondolatok – 838 újkori szállóige 344 neves személytől magyarul és eredeti nyelven, kiejtési tanáccsal.*
- Magay Tamás – Faluba Kálmán 2019. *Bibliai eredetű kifejezések, közmondások, bölcsességek magyarul és spanyolul.*
- Halápy István – Margalits Ede 2020. *Latin–magyar közmondásszótár – 1660 latin közmondás és bölcsesség magyar megfelelői.*
- Fábián Zsuzsanna – Danilo Gheno 2021. *Olasz–magyar kifejezések szótára – 10000 olasz állandó szókapcsolat, szólás és közmondás a magyar megfelelőikkel.*
- Balázs József Attila 2022. *A több ezer éves kínai kultúra közmondásai, szólásai és jelképei tükrében.*
- Balázs József Attila 2022. *Orosz–magyar közmondásszótár – 1400 orosz közmondás magyar megfelelőikkel és művelődéstörténeti magyarázatokkal.*
- T. Litovkina Anna 2023. *Angol és amerikai közmondások gyakorlókönyve – 230 feladat 450 angol közmondás megismeréséhez és helyes használatához.*

Munkafüzetek a szólások, közmondások tanításához

- Balázs József Attila 2003. *Virágnak mondod, pedig nem az – Hasonlatok és szólás-hasonlatok – Stilisztikai feladatgyűjtemény.*
- Bárdosi Vilmos – Csobothné Hegedűs Mária 2012. *Szólások és közmondások – Munkafüzet a Tinta Könyvkiadó Magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalomköri szómutatóval című kiadványához.*
- Balázs József Attila 2017. *Hasonlatok – Munkafüzet a Tinta Könyvkiadó Hasonlat-szótár című kiadványához.*

Szólásokkal, közmondásokkal foglalkozó nyelvészeti szakmunkák

- T. Litovkina Anna – Wolfgang Mieder 2005. *„A közmondást nem hiába mondják” – Vizsgálatok a proverbiumok természetéről és használatáról.*
- Forgács Tamás 2007. *Bevezetés a frazeológiába – A szólás- és közmondáskutatás alapjai.*
- Zoltán András – Fedoszov Oleg – Janurik Szabolcs 2013. *A víz a szláv frazeológiában és paremiológiában (2 kötet).*
- Fedoszov Oleg 2014. *A frazeológia mint a nyelvészet kísérleti laborja – Válogatott tanulmányok az orosz és az általános frazeológiából.*

- Bárdosi Vilmos (szerk.) 2016. *Frazeológia – Az emberi világkép tükrözője*.
- Rozgonyiné Molnár Emma 2016. *Frazeológiai kaleidoszkóp – Tanulmányok a magyar szólásokról, közmondásokról*.
- Zicher Csilla 2016. *Holland frazeológiai kézikönyv. Onder de loep – Inleiding in de fraseologie*.
- Hrisztova-Gotthardt Hrisztalina – T. Litovkina Anna – Barta Péter – Vargha Katalin 2018. *A közmondásferdítések ma – Öt nyelv antiproverbiumainak nyelvészeti vizsgálata*.
- Forgács Tamás 2021. *Történeti frazeológia – A történeti szólás- és közmondáskutató kézikönyve*.

Szakirodalom

- Balázs Géza 2013. *A pesti nyelv (Városnyelvi kalauz)*. Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Nonprofit Kft. Budapest.
- Balázs Géza 2006. A magyar frazémák szövegtipológiája. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum Kiadó. Budapest. 547–59.
- Balázs Géza 2012. A frazémák csoportosítása. In: Szabó Dávid (szerk.): *Szavak, frazémák, szótárak. Írások Bárdosi Vilmos 60. születésnapjára*. ELTE BTK Francia Tanszék, Egyetemközi Francia Központ. Budapest. 75–84.
- Balázs Géza 2022. Frazeológiában kódolt tudás. In: Balázs Géza: *Folklór és nyelv*. IKU. Budapest. 25–31.
- Balázs Géza 2022. A magyar frazémák szövegtipológiája. In: Balázs Géza: *Folklór és nyelv*. IKU. Budapest. 35–50.
- Baranyai Decsi János 1598. *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum Chiliades quinque*. Bartphe.
- Bárdosi Vilmos (főszerk.) 2003. *Magyar szólástár* (Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára). Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Baróti Szabó Dávid 1803. *A magyarság virágya*. Komárom.
- Dundes, Alan 1975. *Analytic Essays in Folklore*. The Hague.
- Erdélyi János 1851. *Magyar közmondások könyve*. Pest.
- H. Tóth István 1998. *Hetedhét határban* (Irodalmi feladatgyűjtemény 10–11 éveseknek). Mozaik Oktatási Stúdió. Szeged.
- H. Tóth István 2015. „Nem fecske módra...” *Az olvasmánymegértés fejlesztése – Kézikönyv nemcsak tanítók és magyartanárok számára. Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa*. Beregszász.
- H. Tóth István 2019. *Szóra készítő* (Háttérismeretek, fejlesztési lehetőségek óvodáskorúak beszéd- és kiejtés-gondozásához). Flaccus Kiadó. Budapest.
- Margalits Ede 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest.
- O. Nagy Gábor 1957. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. Gondolat Kiadó. Budapest.

- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Pázmány Péter 1613. *Isteni igazságra vezérleo kalauz*. Pozsony.
- Permjakov, Grigorij Lvovics 1979. *From Proverb to Folk-tale. Notes on the general theory of cliché*. Moscow.
- Rákos Ferenc 1955. *Nemzedékről nemzedékre* (Ezer orosz-magyar közmondás és szólásmondás). Művelt Nép Kiadó. Budapest.
- Scott, Charles T. 1969. *On Defining the Riddle: The Problem of a Structural Unit*. Genre. <https://doi.org/10.7560/724150-007>
- Szaitz Leo 1788. *Kis magyar frázeologia*. Közrebotsátá Máriafi István. Pozsony.
- Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890–1893. *Magyar Nyelvtörténeti Szótár I–III*. Budapest.
- Szemerényi Ágnes 1987. Közmondás, közmondásszerű szólás. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon K–Né*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szemerényi Ágnes 1988. Közmondás és szólás (proverbium). In: Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar népköltészet*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szirmay Antal 1804. *Hungaria in parabolis*. Budae.
- Voigt Vilmos 1979. Kisepikai prózaműfajok. In: Voigt Vilmos (szerk.): *A magyar folklór*. Tankönyvkiadó. Budapest. (Második, bővített kiadás: Osiris Kiadó. Budapest, 1998.) 283–323.

H. Tóth István

kandidátus, ny. egyetemi docens

Prága, Budapest, Kecskemét

E-mail: moszkva228@gmail.com

Abstract

H. TÓTH, ISTVÁN

VARIETIES OF PROVERBS IN THE READING COMPREHENSION OF 5TH AND 6TH GRADERS

I have prepared an overview of the phraseology of our language, especially in terms of definition and application, to help native speaker pedagogy. I confronted specific groups of students (eight classes, 215 students) with the readings (sagas) I assigned and the proverbs (proverbs, sayings, proverbial phrases) associated with them. I wanted to use the data collected to help teachers and researchers to identify whether the students are able to understand and apply these pieces of poetry by unknown authors.

Keywords: proverbs, sayings, similarities